

Невен Исаиловић

ДАТАЦИЈА У СРЕДЊОВЕКОВНИМ БОСАНСКИМ ИСПРАВАМА

У раду се анализира дипломатичка формула датације (*datum*) у средњовековним исправама које су издали босански ауктори (владари, великаши и нижа властела) у раздобљу од краја XII до почетка XVI века. Размотрени су временски аспекти датације (ера по којој се време рачунало, питање почетка календарске године, начин именовања и писања године, месеци и дана, датација верским празницима), месни аспекти датације (места издавања, епитети тих места, учесталост појединих локација издавања), положај формуле датума у документима и њен однос са другим формулама које чине дипломатички образац, као и питање присуства и одсуства датације у босанским исправама (према типологији, односно према времену њиховог настанка). Закључено је да је у босанским документима датум претежно био есхатоколска формула, да је коришћена хришћанска ера, да су месеци имали римска имена, да је хронолошки датум најчешће формиран једноставно – именовањем дана, месеца и године, а ређе верским празником, те да је ознака места издавања исправе изостајала чешће него ознака времена. Такође је утврђено да су готово све повеље, белешке и тестаменти имали датацију, док је она у писмима изостајала у скоро 60% случајева.

Кључне речи: Босна (средњовековна), средњи век, повеље, писма, дипломатика, датум, датација, рачунање времена, канцеларије.

Налази и закључци који ће бити понуђени у овом раду заснивају се на истраживању спроведеном на корпусу састављеном од 425 исправа босанских ауктора написаних на словенском (старосрпском), латинском и староиталијанском језику у раздобљу од краја XII до почетка XVI века. Ради се како о владарским, тако и о властеоским документима различитих формалних и наменских типова. Према формалној типологији, корпус се састоји од 252 повеље, 137 писама, 32 белешке и 4 тестамена. Документе су издавали босански банови и краљеви, пре свега из династије Котроманића, затим припадници великашких родова Хрватинића, Косача, Павловића, Санковића, Николића и Радивојевића-Влатковића, службеници босанских владара и великаша, као и представници нижег племства.¹

¹ ИСАИЛОВИЋ 2014: 21–32, 50–74.

Датум, као дипломатичка формула, представља белешку којом се дефинише време (темпорални, хронолошки или временски датум – *datum chronicum*) и/или место записивања (локацијски, топонимски или месни датум – *datum topicum*) документа.² У босанском дипломатичком корпусу ова формула се обично (премда не увек) налазила у есхатоколу, представљајући завршни или један од завршних састојака исправе. У раном периоду није била свуда присутна, те се може закључити да није сматрана обавезном, а у одређеним типовима докумената (пре свега у писмима) датум изостаје и у познијим раздобљима. Када се посматра читав босански корпус, неки вид датације среће се, ипак, у чак 334 јединице од укупно 425 исправа (78,59%).³

1. ВРЕМЕНСКИ АСПЕКТИ ДАТАЦИЈЕ

За разлику од византијске ере од стварања света, која је била усвојена и коришћена у Рашкој, односно Србији, у Босни је примењивано рачунање времена према хришћанској ери тј. ери од Христовог рођења, што у начелу представља западни модел. Постоје само два изузетка од тог правила – један акт датован на оба начина (тестамент Сандаљеве жене Јелене – вѣ лѣтъ .#ѣцїї., а рођаства Хрѣстова .#ѣѣлїк. лѣто) и један у коме се налази само година од стварања света (повеља логотету Стефану Ратковићу – ва летѣ .#ѣцїѣ.). Оба ова акта везана су, кроз ауктора или састављача, за Србију и српске обрасце.⁴

Убедљиво најзаступљенији израз који је означавао еру у босанским латинским исправама био је *anno Domini* (лето господње), коме је некада претходио предлог *sub*. Ретке су другачије варијанте – *anno ab incarnatione domini* (1287. године)⁵, *sub anno dominice incarnationis* (1385)⁶, *anno*

² СТАНОЈЕВИЋ 1928: 29–57 (на простор Босне односе се стр. 36–45); СОЛОВЈЕВ 1949: 103–104; СТИРИЋ 1972: 151; ВРКОВИЋ 1998а: 125–126, 152–167; МИХАЉЧИЋ, ЂИРКОВИЋ 1999: 138–139 (Ђуро Тошић). Уп. ПОРЧИЋ 2012: 147–162.

³ ИСАИЛОВИЋ 2014: 491–506; 2015: 65. Текст у наставку представља исправљен, проширен и допуњен сегмент необјављене докторске дисертације *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*, одбрањене на Филозофском факултету Универзитета у Београду јуна 2014. године.

⁴ РАЌКИ 1867: 158; СТОЈАНОВИЋ 1929: 397. Сандаљева жена Јелена била је кћи кнеза Лазара, претходно удата за Ђурђа II Страцимировића Балшића, док је логотет Стефан Ратковић био службеник деспота Лазара Бранковића и његове супруге Јелене. Краљ Томаш му је потврдио поседе у Србији и доделио нове због његове улоге у склапању брака између Стјепана Томашевића и Јелене (Маре), кћери деспота Лазара. Томашеву повељу највероватније је писао сâм Ратковић. Видети: СТАНОЈЕВИЋ 1928: 40, 44–45; СТИРИЋ 1972: 179; МИХАЉЧИЋ, ЂИРКОВИЋ 1999: 139 (Ђуро Тошић).

⁵ ИСАИЛОВИЋ 2012: 12–13.

⁶ ЈЕЧМЕНИЦА 2008а: 62; ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: 246–247.

domini nostri Iesu Christi (1402)⁷, *a natiuitate Christi anno* (1406/фалсификат)⁸, *anno nativitatis* (1445)⁹ или само *anno* (1389, 1392, 1394, 1402, 1458/фалсификат).¹⁰ У обзир, притом, нису узете латинске и староиталијанске исправе које су преводи словенских. Израз *anno salutaris*, у фалсификату из 1446. године вероватно је последица додатног кварења истог обрасца у сачуваном, познијим преписима.¹¹ Ознака ере изостала је у свега неколико латинских докумената, али нисмо били у могућности да њихова издања сравнимо са оригиналима. Ради се, пре свега, о писмима краљице Катарине италијанским владарима из 1470. и 1474. године¹², али и о неким знатно ранијим исправама, као што је акт који је Стјепан II упутио Трогиру 1339. године.¹³

Бројне словенске варијације израза суштински истих с онима који се срећу у латинским документима посебно долазе до изражаја у начину на који се именовала ера од Христовог рођења, најзаступљенија у босанској дипломатичкој пракси. Већ у Кулиновој повељи јавља се израз који ће, у основи, бити доминантан и касније – одь рождства Хрѣстова ... лѣтъ¹⁴. Међутим, дубровачки нотар Паскал који је саставио трећу и четврту Нинослављеву повељу унео је нешто необичнији термин – лѣто зплыштениѣ господа нашего Исоу Хрѣста.¹⁵ Током прве три четвртине XIV века смењују се бројне варијанте, у којима чак фигурише и „рођење Божје”, а не само „рођење Христово” – одь снна Божнѣ роениѣ (1323. година)¹⁶, одь порогени снна Божиа (1332)¹⁷, от снна Божнѣ ронства (1351)¹⁸, от пороениѣ Божнѣ лѣтъ (1354, 1357, 1366, 1367)¹⁹, од роштдва(!) снна Божн(!) лѣтъ (1375).²⁰ И почет-

⁷ BRKOVIĆ 2008: 19–21.

⁸ FEJER 1841: 552–555.

⁹ ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: 394, 397.

¹⁰ LJUBIĆ 1891: 126; SMIČIKLAS i dr. 1981: 213; BRKOVIĆ 2008: 26–27; ИСАИЛОВИЋ, ФОСТИКОВ 2009: 93–94; ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: 251–252.

¹¹ JELENIĆ 1915: 281–282.

¹² NAGY, NYÁRY, 1877: 181, 264–265; THALLÓCZY 1914: 115.

¹³ SMIČIKLAS 1912: 495.

¹⁴ МОШИН и др. 2011: 51–52; LOVRENOVIĆ 2012: 89, 201–212.

¹⁵ МОШИН и др. 2011: 154, 182.

¹⁶ THALLÓCZY 1914: 12–13. Читава датација овог документа гласи: Одь снна Божнѣ роениѣ бѣше динѣло лѣтъ тисѣѣа и трѣста и двадесети и три лѣта до тога вѣдлене.

¹⁷ ПОПОВИЋ 2007: 37–39.

¹⁸ МРГИЋ-РАДОЛЧИЋ 2002: 80–81.

¹⁹ РУДИЋ 2003: 71–72; МРГИЋ-РАДОЛЧИЋ 2003: 168–169; ПОПОВИЋ 2008: 93–94; ЈЕЧМЕНИЦА 2011: 12; ЈЕЧМЕНИЦА 2011а: 23–24.

²⁰ ПОПОВИЋ 2006: 150–151.

ком Твртковог краљевања смењују се изрази лѣто рождѣства Хрнстова²¹ и по рождѣствѣ Божннѣ.²² Први од та два облика коначно се устаљује од времена краља Дабише и то не само у канцеларијама Котроманића, већ и код обласних господара. Само се у свечанијим исправама издатим Дубровнику праве додатне варијације – подѣ лѣти тогда господа Хрѣста рождениа²³, лѣта господна нашега Исх Хрѣста²⁴, въ лѣто рождѣствѣ господа Исхъ Хрнста²⁵, што је, по правилу, била последица дестинатарског концепта. Поређењем последњих неколико израза са онима у дубровачким повељама, основана претпоставка да су наведене исправе конципиране на основу образаца добијених од власти града Св. Влаха добија додатно утемељење.

У XV веку облик лѣто рождѣства Хрнстова (ако рождѣства Хрнстова) наставља убедљиво да доминира (не само у Босни, већ и у Дубровнику), али се појављују и две нове варијације – лето господње и лето Христово. Иако се први пут срећу већ у другој деценији петнаестог века, ови облици постају учесталији у другој половини столећа. Лето господње се први пут јавља у повељи Хрвоја Вукчића жени Јелени из 1412. године у форми по лѣтѣхъ господннѣхъ.²⁶ Касније се јавља у актима Боровинића – на лѣта господна (1429. године)²⁷, Хрватинића – анта господна (1434)²⁸, Котроманића – ва лѣта господна, антъ господннѣхъ (1449, 1459, 1461)²⁹ и, најзад, Косача – лѣтъ госпоѣннѣхъ, лѣтъ госпоѣнѣхъ, лѣто господнѣ, лѣтъ госпоѣннѣхъ (1465, 1466, 1468, 1469, 1470).³⁰ Неки од ових облика били су везани за одређене писаре – нпр. израз лѣтъ госпоѣннѣхъ представљао је „заштитни знак” дијака Владислава. Са друге стране, краљевски дијак Бранош пише час антъ госпоѣннѣхъ, час ва анта роштѣ Хрнстова, а слично чини и Ивко, дијак Косача. Лето Христово (лѣто Хрнстова, лето Хрнстово) је ређи израз – први пут се среће у повељи краља Стјепана Остојића о Конавлима из 1419. године³¹, а након тога се јавља тек на самом крају XV века, у три документа Косача (1480, 1487, 1497)³² и једном Влатковића (1493).³³

²¹ Михаљчић 2002: 119–120; Јечменица 2015: 121–127.

²² Драгичевић 2010: 71–72.

²³ Рудић 2007: 170–172.

²⁴ Смиљанић 2008а: 101–102.

²⁵ Мишић 2007: 185–187.

²⁶ Исаиловић 2011б: 167–169.

²⁷ Рудић 2014: 61–62.

²⁸ Смиљанић 2011: 120–122.

²⁹ Рудић 2004: 142–143; Фостиков 2008а: 148–149; Исаиловић, Фостиков 2015: 81–82;

³⁰ Стојановић 1934: 86–92, 128–130, 156, 176, 183, 185–186.

³¹ Стојановић 1929: 561.

³² Стојановић 1934: 132, 200.

³³ Стојановић 1934: 144. Видети и: Станојевић 1928: 36–45.

Латински и староиталијански преводи словенских исправа јасно указују на своје узор – *anno della nascita di Cristo*³⁴, *sub annis Domini nostri Iesu Christi*³⁵, *nel numero di anni del Signor*³⁶, *anno nativitatis Iesu Christi*³⁷ итд. Врло ретко се, у таквим преводима, године бележе само арапским цифрама.³⁸ Изостанак помена ере по којој се рачуна време и навођење само године (лѣто, лѣтъ) није одвише чест феномен у босанској дипломатичкој пракси. Он постаје учесталији у другој половини XV века, посебно у признаницама и признаничним белешкама, али никада није угрозио превагу датација са непосредним поменом ере од Христовог рођења.³⁹

Календарска година је, према мишљењу већине истраживача, у Босни почињала 1. јануара (тзв. *stylus circumcisionis*), што вероватно значи да првобитни узор овог босанског модела треба тражити у папској, угарској или раној (пре XIII века) дубровачкој пракси. Постоје, међутим, три забележена изузетка из XV века, која указују или на снажан утицај дубровачког дестинатарског концепта, или на трајнију употребу божићног стила (*stylus nativitatis*), по коме је година почињала седам дана раније (25. децембра, за Божић), у средњовековној Босни.⁴⁰ Наиме, један документ Косача (Писань въ лѣта Хрѣстова рожтва тисѣћа и четирн ста и .к. и третне лѣто, мѣсеца декембра .к. и .з. дань, ѿ Кѡканѡ) и два документа Павловића састављена истог дана (И сьне все писла се и сврши ва лѣта рожтва Хрѣстова тисѣка и четирн ста и два десети и седмо лѣто, мѣсеца декемвриа .л. и .а. дань), оба издата Дубровчанима, носе датуме према том стилу, па су јако дуго погрешно датовани у 1423. и 1427. годину, уместо у 1422. и 1426. годину.⁴¹ Тачне године утврђене су поређењем са другим релевантним изворима који обрађују исту тему, односно правни чин.⁴²

Имена месеци у босанским исправама су редовно римска а не народна, осим у једном случају (повеља Хрвоја Вукчића жени Јелени из 1412. године – Писань ѿ Јанци .б. днь мѣсеца травна по лѣтѣхъ господинѣхъ .ѿбѣ).

³⁴ Тошић 1992: 6–10.

³⁵ KERCSÉLICH 1763: 247–248.

³⁶ Тошић 1994: 41.

³⁷ KERCSÉLICH 1763: 257–258.

³⁸ LJUBIĆ 1890: 180.

³⁹ BRKOVIĆ 1998a: 152–167.

⁴⁰ STIPIŠIĆ 1972: 180–181; Михаљчић, Ђирковић 1999: 138–139 (Ђуро Тошић). Овај стил је био доминантан у Дубровнику, али и у неким другим градовима источно-јадранске обале, од почетка XIII века.

⁴¹ ДРАГИЧЕВИЋ 2014: 48–49; 2016: 44–55; 2016а: 66–68.

⁴² KURTOVIĆ 2009: 241, 266–268, 434.

лѣто), што је био шири регионални обичај.⁴³ Исто важи и за реч која је означавала хиљаду (тисѣла, знатно ређе тисѣштѣ).⁴⁴ Временско датовање обично је вршено навођењем дана (дань, днь), месеца (мѣсець, мнѣсець) и године (година, годниште) састављања документа. До праве поделе на *actum* (тренутак стварања правног чина) и *datum* (тренутак његовог записивања) у Босни није долазило. Само се у неколико случајева, приликом састављања уговора, правила разлика између склапања споразума и заклетве гарантних лица (нпр. у Твртковом уговору са Дубровником из 1378. и у уговору браће Павловића са Дубровником из 1454. године).⁴⁵

Бројеви којима су означавани дани и године исписивани су речима или, знатно чешће, словним цифрама.⁴⁶ По природи ствари, у латинским документима коришћени су римски бројеви, каткад са натписаним завршеницама за редне бројеве, док су се у словенским употребљавале ћириличне ознаке за цифре. Кључна разлика у односу на Србију је претежно коришћење слова .ѣ. уместо ознаке .#ѣ. за број хиљаду (преузета је вредност тога слова у глагољници), те употреба грчке копе .џ. за број 90 (који је у ћирилици означаван управо словом .ѣ.). Иста пракса среће се, углавном, и у Дубровнику и у ћирилским исправама из средње Далмације у XV веку.⁴⁷ Под страним утицајем, у свега неколико докумената цифру .ѣ. замењује поменути, у Србији уобичајен, а и у Дубровнику прилично заступљен, знак # за хиљаду.⁴⁸ Прва посведочена употреба цифре .ѣ. је из 1351. године (у ранијим сачуваним примерцима тисѣла је исписивана ре-

⁴³ ИСАИЛОВИЋ 2011б: 167–169. Међутим, писање римских месеци није било стандардизовано, па су се, поред уобичајених, сретали разни деформисани, али ипак препознатљиви облици – јенвара (јенвара, женара), прѣвара, марѣта, мажа, жѣна, лѣла (јула), агѣста, сеѣтебра, ноѣвара, дѣтеѣбра итд. Видети и: ШТИПШИЋ 1972: 178–181.

⁴⁴ Грцизам „хиљада“ који се доцније одомаћио у Србији, Босни и Далмацији потиче из новог века, тј. из периода турске власти над овим областима.

⁴⁵ ЈЕЧМЕНИЦА 2015: 121–127 (И снѣ обѣштаниѣ и записаннѣ записи и потвѣрди краљѣвство мн прѣдъ градомъ Дѣбровникомъ ѿ Жрѣновницѣхъ въ лѣтѣхъ по рождѣствѣ Христовѣ .ѣѣѣѣ. лѣто, мѣсеца же априла въ .ѣ. днь. И по снѣхъ всѣхъ внше свѣршѣныхъ прѣидоше всепотѣнн властеле дѣбровѣтци...въ славни дворѣ краљѣвства мн Трѣстивницѣ, и на господа кѣра ѣлена и господа кралица кѣра Дорѣѣѣѣ, видѣвше обѣштаниа и ѣвѣте господина краља съ градомъ Дѣбровникомъ внше писана, и снѣ боше потѣрѣдашѣте присегосмо прѣдъ светымъ евангѣлиемъ и прѣдъ ѣстѣннымъ крѣстомъ Христовѣмъ въ цркви свѣтаго Грѣгѣра и с нашими властѣан снѣдзи и съ снѣдзи... И такози се обѣштасмо и присегосмо въ вса внше ѣписана, да сѣ тѣрѣда и непоколѣвниа до дньн и до вѣка. И снѣ свѣрши сѣ мѣсеца юниа .ѣѣ. днь); РУДИЋ 2016: 103–108.

⁴⁶ Само се у белешкама Прибисава Похвалића и других посланика Сандаља Хранића чешће среће употреба речи него цифара приликом означавања бројева.

⁴⁷ ŠURPIN 1898: passim; ИСАИЛОВИЋ 2011: 101–124.

⁴⁸ РАЌКИ 1867: 158; СТОЈАНОВИЋ 1929: 397; 1934: 87–92, 94, 130, 132; ПОПОВИЋ 2007: 37–39; ЈЕЧМЕНИЦА 2010а: 36–38; РУДИЋ 2017: 165–166.

чима), али је извесно да је порекло ове праксе веома старо и да она припада најстаријим обичајима босанских канцеларија.⁴⁹

Употреба индикта (*indictio*, индиктџон, индикџа) је веома ретка и он се среће само у документима који су упућивани приморским комунама, личностима из далматинских градова и Венецији.⁵⁰ Штавише, у словенском фонду, присутан је само у исправама упућеним Дубровнику (за кључно са 1387. годином). Извесно је, дакле, да су дестинатари и типични дипломатички обрасци њихових средина извршили утицај на босанску канцеларијску праксу. Неке од исправа са индиктом састављали су Дубровчани, али знамо и да су неке од њих писали дијаци из Босне, те се не може рећи да их је све састављала страна рука. Исто важи и за документе у којима се јављао већ поменути знак †. Оно што је, међутим, вероватно је да су аукторима, њиховим посланицима или писарима достављани формулари, концепти или преписи исправа које би им послужиле као модел. Присуство индикта у комунама обе обале Јадрана, одакле је ушао у Босну, вероватно је последица вишевековног византијског утицаја у овим областима или, пак, употребе нотарских модела и образаца.⁵¹

Модел утврђивања дана и месеца према црквеним празницима (нпр. *feria quarta post festum beati Mathei apostoli et evangeliste*), који се сматра типично угарским, присутан је у 25 латинских докумената издатих од 1301. до 1517. године, али се не ради о сталном и доследном принципу пошто нису ретка ни класична датовања даном и месецом у години.⁵² Ауктори тих исправа потичу из свих владарских родова који су састављали акта на латинском, а и дестинатари нису типизирани (међу њима су

⁴⁹ МРГИЋ-РАДОЉЧИЋ 2002: 80–81.

⁵⁰ Словенске исправе: СТОЈАНОВИЋ 1929: 86; ПОПОВИЋ 2007: 37–39; ЈЕЧМЕНИЦА 2010а: 36–38; МОШИН и др. 2011: 154, 182. Латинске исправе: LUCIO 1673: 376; ЛЈУВИЋ 1874: 280–284; СМЋКЛАС i др. 1981: 308, 313, 398, 460; АНЋИЋ 1985: 134–137; АНЋИЋ 1989: 166; ВРКОВИЋ 1998: 98; 2008: 19–21, 28–29; ЈЕЧМЕНИЦА 2010а: 32–34; ИСАИЛОВИЋ 2011а: 34–37; КАРВИЋ i др. 2012: 75; ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: 304, 307, 328, 335, 394, 397. Све словенске исправе са индиктом потичу из банских и краљевских канцеларија, док је су латинске настајале у канцеларијама Котроманића (8), Хрватинића (7) и Косача (2).

⁵¹ СТИРИЋИЋ 1972: 182; ВРКОВИЋ 1998а: 36; МИХАЉЧИЋ, ЋИРКОВИЋ 1999: 138 (Ђуро Тошић).

⁵² *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár* 104300; FER-MENDŽIN 1892: 42, 151; СМЋКЛАС 1910: 4, 28, 80; THALLÓCZY 1914: 331–332, 429, 431–432, 439–440; JELENIĆ 1915: 281–282; ČREMOŠNIK 1955: 34; АНЋИЋ 1989: 162–164; СМЋКЛАС i др. 1990: 120; ИСАИЛОВИЋ 2007а: 142–143; ВРКОВИЋ 2008: 28–29; ПОРЧИЋ 2009: 26–27; КРСТИЋ 2014: 76–80; КРСТИЋ 2015: 99–100; ИСАИЛОВИЋ 2017: 78–79; ИСАИЛОВИЋ 2019: 17–21; ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: 242–243, 391, 393, 431–432. Видети и: СТИРИЋИЋ 1972: 173–176.

припадници босанске властеле, Млечани, црквена и световна лица, приморске комуне итд.). Писари су нам углавном непознати, али је, опет, вероватније да се радило о преузимању образаца него о страним састављачима. Не треба, наравно, искључити ни могућност да су управо латински дијаци у служби босанских владара, били пореклом из земаља угарске круне и да су се у свом раду ослањали на тамошњу дипломатичку праксу.

Празници су присутни и у словенским исправама, али су тамо ређи и најчешће долазе као додатак већ наведеном класичном троделном временском датуму – дан-месец-година.⁵³ Само у три словенска документа празник одређује дан и месец у години (на Каталиннинъ дань, на светлицъ госпоє бани⁵⁴; 8 недѣлю на Водокрштѣ⁵⁵; 8 први 8торникъ по Сридопостию⁵⁶). У ову групу би требало укључити и превод Остојине повеље Радивојевићима из 1408. године (*die Innocentium, in die Veneris*).⁵⁷ Као и код латинских, и овде аутори не потичу из једне канцеларије – датовање празником, самостално или допунско, примењују рани банови, Котроманићи, Павловићи, Косаче и Влатковићи. Док је у латинским документима сваки црквени празник долазио у обзир, у словенским се јасно осећа склоност ка помену важнијих датума и светаца (Св. Ђорђе, Св. арханђел Михаило), и то не само у формули датума.⁵⁸ Убедљиво најзаступљенији празник који је, очито, биран за склапање важних уговора су Благовести, које се помињу у чак шест јединица (четири Влатковића и две Павловића) – нпр. третн дань по Благовности то несть на .ѿѿ. днн марта мѣсеца лѣта Христова .ѿ.ѿ.ѿ.ѿ.⁵⁹

На основу изложених примера, јасно је да су дани у недељи, у комбинацији са одређеном светковином из хришћанског календара, и у латинским и у словенским исправама могли формирати тачан хронолошки

⁵³ Стојановић 1929: 577, 632; 1934: 135, 139–140, 144; Поповић 2007: 37–39; Смиљанић 2008а: 101–102; Мошин и др. 2011: 51–52; Поповић 2011: 138–141. Видети и: Михалчић, Ђирковић 1999: 138–139 (Ђуро Тошић); LOVRENOVIĆ 2012: 89–90, 201–212.

⁵⁴ Јечменица 2009: 13–14; LOVRENOVIĆ 2012: 203–204.

⁵⁵ РАВИЋ 2012: 41–42. Водокршће је алтернативни назив за Богојављење.

⁵⁶ Стојановић 1929: 280; LOVRENOVIĆ 2012: 206. Сридопостије се односи на четврту недељу Великог поста.

⁵⁷ FERMENDŽIN 1892: 89.

⁵⁸ Стојановић 1929: 577; Смиљанић 2008: 77–78; Мишић 2008: 115–118; Поповић 2011: 138–141. У будућности би требало спровести и детаљнија, историјско-теолошка истраживања о свецима и празницима поменутим у босанских исправама. О досадашњим резултатима сличних истраживања видети: LOVRENOVIĆ 2012: passim (посебно стр. 88–90, 201–212).

⁵⁹ Стојановић 1934: 144. Видети и: СТАНОЈЕВИЋ 1928: 29–45; BRKOVIĆ 1998а: 36, 152–167.

датум. Међутим, у неким ћирилским актима (Котроманића, Павловића и Косача), дани у недељи поменути су и сасвим независно од празника⁶⁰, некад у комбинацији са потпуним подацима о дану, месецу и години, некад само са поменом месеца (нпр. месеца мартъ данъ ѝ петакъ нзъ Борца⁶¹), а некад сасвим самостално (нпр. Писана ѝ срѣдъ ѝ Дъбри ѝ Перетвѣ⁶²).

Елементи римског календара (нпр. *mens exiens, idus*), који представља још једну од западних традиција, срећу се у само две босанске латинске исправе. Прва је веровна повеља коју су издали хрватски великаши Шубићи у својству господара Босне 1305. године (*die octavo exeunte mense februaryi*), а друга писмо херцега Петра Балше Косаче, тада већ угарског великаша, Дубровчанима из 1509. године (*idibus septembris*).⁶³

Датовање према години владавине среће се само у три документа, међу којима је и један фалсификат, и никада није самостално.⁶⁴ Изгледа да је тај обичај увео дијак бана Твртка, Дражеслав Бојић, вероватно по узору на средњоевропске, пре свега угарске латинске документе свечаног карактера у којима је, поред стандардног датовања по ери од Христовог рођења, примењивано и навођење године од владаревог стицања одређене титуле. У двома Твртковим повељама из 1366. и 1367. године, Дражеслав је наведени принцип пренео у босански словенски образац у облику – ѿт пороениѣ кожнѣ лѣтъ .ѿ.т.ѣ.ѣ. лѣто и нашѣмъ господствѣ ѿ.ѿ. лѣто мѣсеца авгѣста по кнзѣ ѿ. днь подъ Прозоромъ ѝ Рамѣ.⁶⁵ Календарски датум у оба случаја се назива даном по кнзѣ. Владмировићев фалсификат из 1446. такође подражава угарски модел, али он никада није стварно заживео у средњовековној Босни (*Anno salutaris(!) 1446. in Festo Sancti Joannis Baptistae, Regni Nostri Tertio*).⁶⁶

У свега неколико случајева, у хронолошком делу датума, употребљени су и поједини супститутивни или допунски изрази, некад сврховити, а некад готово украсни. Тако нпр. дијак Дражеслав у датацијама две Тврткове повеље настале око 1353. пише – ѿ снѣ се сврши на свѣхон на Прозрацѣ, къда господинъ банъ Твртко гредѣше напърво ѝ Хльмьскъ землѣ, изостављајући било какав податак о календарском датуму.⁶⁷ Ово је пример

⁶⁰ Стојановић 1929: 441, 504; 1934: 87–92, 111; Динић 1958: 100–101.

⁶¹ Стојановић 1934: 111.

⁶² Стојановић 1929: 441.

⁶³ Исаиловић 2010: 15–17; Исаиловић, Фостиков 2013: 135–136. Видети и: STIPIŠIĆ 1972: 172–176.

⁶⁴ ЈЕЛЕНИЋ 1915: 281–282; МРГИЋ-РАДОЉЧИЋ 2003: 168–169; Поповић 2008: 93–94.

⁶⁵ МРГИЋ-РАДОЉЧИЋ 2003: 168–169; Поповић 2008: 93–94.

⁶⁶ ЈЕЛЕНИЋ 1915: 281–282. Видети и: СТАНОЈЕВИЋ 1928: 38.

⁶⁷ МРГИЋ-РАДОЉЧИЋ 2005: 100–102; 2005а: 115–116.

тзв. субјективног датирања, када се као хронолошке одреднице користе догађаји везани за ауктора или дестинатара, без објективних (календарских) хронолошких одредница. Нешто раније, дијак Иваниш Ивановић даје датумску конскрипцију, упоредо са годином – њ то се зписа прѣдъ кнеземъ Павълѡмъ Хрѣватѣнителѣ и Земљанитамъ љ то врѣме, кѣда бѣше стѣпана бана синь љ късон Босньѣ господинь нанболе, а кнезь Павълъ мљ бнше Хрѣватѣнитѣ вѣрньнъ госьподинь всемљ Земљанникљ.⁶⁸ Пишући писмо Дубровчанима средином јануара 1398, писар Јелене Грубе у диспозитиву казује да је краљица изравнала рачуне са протовестијаром Жоретом Бокшићем на младо лѣто мѣсеца генѣвара .л̄. дньнъ, подѣ лѣтн рождѣства Хрѣстова .л̄.т̄.ц̄.н̄. лѣто, дакле на Нову годину, а на крају ставља стандардну датумску формулу у облику – Писанно љ Бовѡкци мѣсеца рѣтеннога въ дньнъ .н̄.т̄. подѣ лѣтн како ѣ згора рѣтенно.⁶⁹ Најзад, састављач повеље краља Томаша Јурченићима из 1459. године, на крају уобичајеног датума додаје и реч „текуће” [годиште] – Писано на вѣзерн мнсеца фрекара на девѣтнадесѣте данѣ лнтѣ господиннѣ .л̄.н̄. и девѣто тецише.⁷⁰

2. МЕСНИ АСПЕКТИ ДАТАЦИЈЕ

Месни (локацијски) датум представља назив места (локације) на коме је извршено стварање правног чина или записивање документа којим се тај чин дефинише и „трајно отима од заборава”. Као што смо већ нагласили, у готово свим босанским исправама, *actum* и *datum* су јединствени – и у смислу времена и у смислу места. Ови подаци су од великог значаја за податке о кретању (итинераре) ауктора-владара и њихових писара, представљајући доказ о постојању „покретних” или „путујућих канцеларија”.⁷¹ Будући да „место” не подразумева нужно објекат или насеље (најчешће двор, утврђени град, подграђе/варош или село), већ и друге специфичне локације, мањег или већег ранга (војска, логор, жупа, „земља”), информације које се могу добити из овог аспекта датумске формуле утолико су веће. У низу словенских исправа из прве половине XIV века дешавало се да се датација врши искључиво локацијом, а да хронолошка одредница изостане. Са друге стране, када се посматра читав средњовековни босански корпус владарских докумената, чешћи феномен био је управо изостанак одредбе о месту издавања. Некада је тај изостанак

⁶⁸ THALLÓCZY 1914: 12–13.

⁶⁹ Фостиков 2005: 202–203. Овде није реч о подели на *actum* и *datum*, већ о коришћењу података из диспозитива у датумској формули. Видети и: СТАНОЈЕВИЋ 1934: 31–38.

⁷⁰ Рудић 2004: 142–143. Слично и у једном документу Влатковића – .л̄.н̄. и .л̄. лнтѣ теке мнсеца октѣбра данѣ .л̄. (СТОЈАНОВИЋ 1934: 141). Видети и: СТАНОЈЕВИЋ 1934: 33–34.

⁷¹ СТАНОЈЕВИЋ 1933: 53–56; STIPIŠIĆ 1972: 151.

био потпун, а некада се локација подразумевала на основу података добијених из других формула (експозиције, диспозиције, заклетве) – тако нпр. експозиционо придохъ си ѿ Дѣбровѣнникъ, у трећој Нинослављевој повељи, сведочи о томе да је документ или, у најмању руку, правни чин, настао тамо.⁷² Друга обележја документа то потврђују.

Изрази коришћени у локацијским датумима били су шаролики. Основни облик подразумевао је топоним, али је он некада замењиван, а некада допуњаван и другим терминима или фразама.⁷³ Како су документи обично настајали у утврђеним градовима, тако су најчешће коришћени изрази ѿ нашеѣ градѣ (за словенске), *in castro nostro* (за латинске исправе), односно *in castel* (за староиталијанске исправе).⁷⁴ У XV веку, пре свега у документима Павловића и њихових људи, али и код Котроманића, присвојни придев нашъ замењује епитет славни тј. ѿ славном градѣ.⁷⁵ Осим града, већу распрострањеност имао је и термин двор. У словенским документима он се јавља од 1380. до 1438. године, у документима Котроманића, Санковића и Косача, и то у облицима въ дворѣ краљевства мн⁷⁶, ѿ монхъ дворнхъ⁷⁷, ѿ дворнхъ рѣченога нашега протоквистниара Жорете⁷⁸, те на нзакранон полаче и дворѣ госпоцтва мн ѿ Дѣбровѣнниц⁷⁹. У два наврата се, уз термин двор, чак не јавља пратећи топоним, али се основано претпоставља да се радило о Сутјесци која се, код Котроманића, у овом контексту помиње у 90% случајева.⁸⁰ У латинском језику, двор се чешће наводи, али само у документима Котроманића – најпре као *curia nostra* од 1334. до 1356. године⁸¹, а затим, у периоду 1385–1402, као *aula [regalis] nostra*⁸².

⁷² Мошин и др. 2011: 154–155.

⁷³ СТАНОЈЕВИЋ 1928: 40, 45.

⁷⁴ Термин *civitas (in dicta ciuitate Alba regali)* среће се само у повељи Твртка II фрањевцима (FERMENDŽIN 1892: 151), издатај у Секешфехервару (Стоном Београду), који би одговарао овом типу насеља, те у једном фалсификату приписаном Стјепану I Котроманићу (МАТОШЕВИЋ 2005: 200). Дубровник, који се може сматрати сродном врстом насеобине, називан је у словенским повељама једноставно градом (градѣ) или славним градом (славни градѣ).

⁷⁵ Стојановић 1929: 641; 1934: 146; Рудић 2008: 188–189; 2009: 155–158; 2010: 155–156; 2016: 103–108; Драгичевић 2019: 69–73. Видети и: LOVRENOVIĆ 2012: 90–93, 137–145.

⁷⁶ Михаљчић 2002: 119–120; Рудић 2005: 176–177; 2006: 160–161; Фостиков 2006: 174–175; Рудић 2007: 170–172; Фостиков 2008: 147–148; Михаљчић 2008а: 165–167.

⁷⁷ Смиљанић 2008: 77–78.

⁷⁸ Фостиков, Исаиловић 2009: 72–74.

⁷⁹ Стојановић 1934: 53.

⁸⁰ Рудић 2006: 160–161; Фостиков 2008: 147–148.

⁸¹ THALLÓCZY 1914: 331–332; Исаиловић 2007а: 142–143; Порчић 2009: 26–27.

⁸² *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény*

На прелазу из XIV у XV век, краљевске канцеларије практично одуштају од термина *гворь* и *аула*, у корист израза столно мнсто или славни стонн градъ, који се јављају у документима од 1400. до 1461. године.⁸³ У случајевима када је документ настајао у подграђу или вароши, коришћени су термини: подъ + [име града] (нпр. подъ градоуъ подъ Срѣбрьникоуъ или подъ Ђн-соцѣмъ)⁸⁴, љ подграды (на Ђнстн љ подграды)⁸⁵, *in curia sub castro (curia nostra sub castro Boboch)*⁸⁶, *in borgo (in borgo de Sotischa)*⁸⁷ или *in op(p)ido (in opido nostro de Yaice)*.⁸⁸ Посебно је занимљива локацијска датација *sub castro nostro regali Bobovaç, in oppido Sutischa*, употребљена у овлашћењу краља Томаша за Николу Тесту из 1457. године. Она нам појашњава да је Сутјеска заправо била варошко подграђе утврђеног Бобовца.⁸⁹ За разлику од утврђења и вароши, само један босански документ издат је, без сумње, у селу – *in villa seu loco Elye*.⁹⁰

Важно је напоменути да предлог подъ, у комбинацији са именом града готово никада није означавао да је ауктор у опсади наведеног града, већ само да борави у његовом подграђу. Изузетак би могао бити случај Твртковог писма из 1380. године, када је он, вероватно током ратне кампање, био под Сплѣжѣмъ љ Зѣтѣ.⁹¹ Са друге стране, постојале су локацијске одредбе које су биле непосредно везане за аукторов боравак ван резиденција, на путу или у рату. Тако Вук Вукчић датује своје писмо Сплитском каптолу са *in obsidione Clissie* (у опсади Клиса), а Дабиша своје Дубровчанима са *in Bradina in loco campestri qui dicitur Naivan* (у Брадини, у логору

258219 – оригинал данас у Архиву Босне и Херцеговине; *Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa de foris* 8, fol. 33'–37'; LUCIO 1673: 376; KERCSELICH 1763: 247–248; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1852: 36; LJUBIĆ 1874: 280–282; SMIČKLAŠ i dr. 1981: 74, 213, 308, 313; ANČIĆ 1985: 134–137; Тошић 1992: 10–22; ИСАИЛОВИЋ 2010а: 170–173; 2011а: 34–37; Порчић, ИСАИЛОВИЋ 2019: 246–247, 251–252.

⁸³ НОВАКОВИЋ 1868: 53; ЈЕЛЕНИЋ 1915: 273–275; СТОЈАНОВИЋ 1929: 513, 561; 1934: 120–121; Рудић 2008: 188–189; 2009: 155–158.

⁸⁴ СТОЈАНОВИЋ 1929: 504; 1934: 41; МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2003: 168–169; ПОПОВИЋ 2006: 150–151; ЈЕЧМЕНИЦА 2008а: 55–56; ЈЕЧМЕНИЦА 2010а: 36–38; МИХАЉЧИЋ 2010: 126–128; ПОПОВИЋ 2011а: 98–101; СМИЉАНИЋ 2011: 120–122; РАВИЋ 2012: 41–42; ИВАНОВИЋ 2012: 84; ФОСТИКОВ 2012а: 92.

⁸⁵ СТОЈАНОВИЋ 1934: 480; ДРАГИЧЕВИЋ 2010: 71–72.

⁸⁶ THALLÓCZY 1914: 331–332.

⁸⁷ Порчић, ИСАИЛОВИЋ 2019: 304, 307.

⁸⁸ ИСАИЛОВИЋ 2008: 178–179; Порчић, ИСАИЛОВИЋ 2019: 405–406.

⁸⁹ ИСАИЛОВИЋ 2008: 178–179, 184. Исто насеље је, у складу са тим, означено као *borgo* 1423. године (Порчић, ИСАИЛОВИЋ 2019: 304, 307).

⁹⁰ FERMENTZIN 1892: 42. Видети и: ANDRIĆ 2004: 107–116, са старијом литературом.

⁹¹ ЈЕЧМЕНИЦА 2008а: 55–56.

на месту званом на Ивану тј. на Иван планини).⁹² Дабиша и Остоја су у својим повељама Дубровчанима најконкретније навели да су их издали боравећи у војсци – ва честитон конци кралкѣства ми љ Дольнѣхъ Кранхъ љ Љѣшцихъ, односно ва славнон нашон конци љ Љншницн.⁹³ Можда би се у војном смислу могла посматрати и „земаљска” датација у писму Твртка II из 1433. године – *in partibus nostris Uzore* (у нашим областима Усоре).⁹⁴

Мањи број докумената има локацијски датум везан за духовне објекте Цркве босанске и римокатоличке цркве, иако то није био типично босански начин датовања. Тако Стјепан II наводи да се давање вере Вукославу Хрватинићу извршило на Мојштри, касније прецизирајући да је сведочанство о томе написано у хижи великог госта Радослава (И снѣ се чини на Моштри...и снѣ писаннѣ свѣрши се љ гости велнкога хижи љ Радослави)⁹⁵, док дјед Цркве босанске своје писмо Дубровчанима датује изразом љ господина епископа на Љншкнхъ.⁹⁶ Друга повеља Шубића састављена је у сплитском доминиканском манастиру (*Spalati in loco fratrum Predicatorum*)⁹⁷, Тврткова исправа о разрешењу рачуна Држића и Бунића при ђаковачкој катедрали (*in Dyaco prope sacram ecclesiam catedralem*)⁹⁸, а мир између Стјепана Вукчића и Венеције у Млецима, у кармелићанском манастиру (*Venetiis in monasterio sancte Marie ordinis Carmelitarum*).⁹⁹ Делом заклетве, а само посредно датума, може се сматрати помен цркве Св. Гргура (въ цркви свѣтаго Гргѣра) у Трстивници у којој су краљ Твртко, чланови његове породице и његова властела дали своју присегу Дубровчанима 1378. године.¹⁰⁰

⁹² ANČIĆ 1985: 137–138; ИСАИЛОВИЋ, ФОСТИКОВ 2009: 93–94; ANČIĆ 2014: 144. Уношење словенских предлога у локацијске одредбе латинских аката је феномен који се повремено среће у изворној грађи. Пример је управо наведен топоним *Naivan* (од словенског: *на Ивану*), а постоје и релативно бројни други, пре свега у документима које нису издавали словенски аутори, већ говорници страног језика који нису познавали словенске речи и изразе. Тако је нпр. забележен и драстичнији пример топонима *Zowenowazela* који је вероватно тако забележен услед неспоразума када је угарски писар чуо од босанског дестинатара да се насеље „зове Нова Села” – ИСАИЛОВИЋ 2011в: 174.

⁹³ РУДИЋ 2007: 170–172; МИХАЉЧИЋ 2008: 124–126.

⁹⁴ FERMEŃŽIN 1892: 139. Видети и: СТАНОЈЕВИЋ 1928: 40, 45; 1933: 54.

⁹⁵ *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár* 106920; МРГИЋ 2008а: 52–53.

⁹⁶ РАВИЋ 2012: 41–42.

⁹⁷ SMIČKLAŠ 1910: 80.

⁹⁸ ЈЕЧМЕНИЦА 2010: 49–50.

⁹⁹ ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: 397, 400.

¹⁰⁰ ЈЕЧМЕНИЦА 2015: 121–127. О важности култа Св. Гргура у средњовековној Босни видети: LOVRENOVIĆ 2012: 15–35.

сно на сам почетак исправе, а претходи јој само инвокација. Овакав положај датумске формуле карактеристичан је за нотарске исправе и био је савсим стран у Босни. Он је, стога, уз (не)постојање индикта, један од важнијих критеријума за утврђивање обрасца који је послужио као узор састављачу.¹⁰⁵ Неколико постојећих примера везано је за ћирилске исправе које су извесно писали дубровачки писари¹⁰⁶, ћирилске и латинске које су израђене према дубровачким или млетачким обрасцима и концептима¹⁰⁷, као и за оне словенске документе који, према основном типу, припадају белешкама, а произашли су из трансакција Косача¹⁰⁸ и њихових посланика.¹⁰⁹ Важно је, међутим, нагласити, да ни Дубровчани нису увек примењивали протоколско датирање тј. нотарски модел обрасца.¹¹⁰ И у два сачувана дубровачка концепта формулара, који су послати Сандаљу Хранићу 1406. и Твртку II 1437. године, формула датума налази се у есхатоколу.¹¹¹ Упоредивањем дипломатичких корпуса читавог региона, лако се утврђује да ту није реч само о копирању ранијих босанских образаца, већ о пракси која је паралелно постојала и у Дубровнику и у другим околним земљама и која је зависила од наменског типа документа (повеље мање свечаности имале су, тако, углавном есхатоколски датум).¹¹²

Датум је био у тесној вези са другим есхатоколским формулама, пре свега са белешком о записивању (конскрипцијом), али и са короборацијом, односно короборативним изразима. Ове формуле су се обично налазиле једна до друге и, у недостатку потписа, представљале су завршни блок дипломатичких састојака бројних докумената. Некада су и срастале у јединствену и суштински неодвојиву целину, па су тако делови датума обгрљивали конскрипционе и короборативне елементе. У одређеном броју случајева, датумске одредбе могле су се наћи и у експозицији или

¹⁰⁵ Михаљчић, Ђирковић 1999: 139 (Ђуро Тошић).

¹⁰⁶ Стојановић 1929: 86; Мошин и др. 2011: 154, 182.

¹⁰⁷ Љубић 1874: 283–284; Стојановић 1934: 141–142; Фостиков 2006а: 197–198; Поповић 2007: 37–39; Поповић 2008: 93–94; Мишић 2008: 115–118; Јечменица 2010а: 32–34, 36–38; Порчић, Исаиловић 2019: 394–400.

¹⁰⁸ Стојановић 1929: 390; 1934: 84, 86, 93–94, 130.

¹⁰⁹ Стојановић 1929: 303, 338–339, 341, 344–345, 354, 553; Драгичевић 2012: 66, 69, 77; 2013: 49–50, 55–57, 60; 2014: 39, 42, 46–47.

¹¹⁰ Станојевић 1928: 30–36.

¹¹¹ Стојановић 1929: 514; Фостиков 2012: 55–56. Занимљиво је приметити да формулар из 1437. године садржи потврду да су изрази „тај и тај”, „ту и ту”, „том и том” и слични, којима су замењивани конкретни појмови, били коришћени још у средњем веку.

¹¹² Датуми у обрасцима гласе: + Писа се овн лнстъ мѣсеца дньъ (Фостиков 2012: 55–56); ва лнета рождьства Христова .ѣ.ѣ.л.ѣ. лнето мнсеца кон бѣде, а писано тѣн и тѣн ѣ то_мнстѣх (Стојановић 1929: 514).

диспозицији. На основу њих се могла прецизирати самостална формула датума, уколико је постојала, било хронолошким или локацијским податком. Неке датације су, пак, биле неодвојиви део диспозитива и нису од значаја за утврђивање времена и места настанка документа, већ представљају термине до којих тече камата, периоде за које су камате уплаћене или годишта за која су подигнути разни дохоци (нпр. за годиште коне € скршило роштска Христова .58~~22~~. до .f. дни мѣсеца фебвара).¹¹³

У неколико случајева, датација се појављивала и уз потпис – у признаници Влатковића из 1482. године сведок који је присуствовао исплати провижиуна уписао је поред свог имена и датум на староиталијанском (*al sovre e scritto mille CCCCLXXXIII adi III octubro*).¹¹⁴ Другачији је пример признанице херцега Балше Косаче Дубровчанима из 1509. године. Херцег је упутио своје представнике у Дубровник са бланко папиром који је само потписао на септембарске иде (*in Kemlek idibus septembris 1509*), док је садржај уписан након исплате дохотка са одговарајућим датумом (*Ragusii in Thesaurariatu 1509 die 29 septembris*).¹¹⁵

Када је реч о изразима типичним за датумску формулу уопште, можемо их поделити у две групе. Прву групу чине они изрази којима датација почиње и који означавају радњу која се датује, док су у другој изрази који означавају еру којом се владарева канцеларија руководила (о чему је већ било речи на почетку чланка). Латински датуми, када су се у целисти налазили у есхатоколу, углавном су почињали речју *datum* (ређе: *data*), што дословце значи „дато”, а у пренесеном смислу „записано”. Само се у три случаја, средином XIV века, среће раније поменути израз *actum et datum*¹¹⁶, односно *data et acta*¹¹⁷ – „учињено и дато”. Ниједан латински документ нема сасвим самосталан протоколски датум, већ се у три случаја јављала комбинација у којој се у протоколу наводио темпорални део датације који је почињао ером (нпр. *Anno domini millesimo trecentesimo tricesimo tercio, indictione prima, die XV° mensis februaryi*), а у есхатоколу локацијски са уводним речима *datum* (*Datum sub castro Zerebrenik*)¹¹⁸ или *actum* (*Acta fuerunt predicta in presentia...*¹¹⁹, *Actum Venetiis in monasterio sancte Marie ordinis Carmelitarum*¹²⁰).

¹¹³ ДРАГИЧЕВИЋ 2019а: 117–118.

¹¹⁴ СТОЈАНОВИЋ 1934: 141–142. Исти документ већ има словенски протоколски датум.

¹¹⁵ ИСАИЛОВИЋ, ФОСТИКОВ 2013: 135–136.

¹¹⁶ ЈЕЧМЕНИЦА 2010: 49–50; ИСАИЛОВИЋ 2019: 17–21.

¹¹⁷ ИСАИЛОВИЋ 2007: 127–128.

¹¹⁸ ЈЕЧМЕНИЦА 2010а: 32–34.

¹¹⁹ ЛЈУВИЋ 1874: 283–284. У овом документу, уместо тачне локације, стоји податак да је оно што је у повељи наведено учињено у присуству локалних сведока.

¹²⁰ ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: 397, 400.

У словенским документима варијације су бројније, иако се, у основи, и ту ради о сличном распону израза. Есхатоколска датација почињала је најчешће изразима са глаголом писати – писахъ (прво лице се односи на дијака), писа сѣ/записа сѣ/џписа сѣ (треће лице) + снѣ/снѣон, и с(н)ѣ се писа, писа-њ/писано – који суштински одговарају латинском *datum*, а ређе се срећу изрази са глаголом џчинити, свршити – нпр. снѣ сѣ чини, снѣ сѣ сврши – који су ближи термину *actum*.¹²¹ Комбинација ових фраза, у облику И сѣ писа сѣ и сврши, јавља се у четири документа – три су произашла из канцеларија Павловића, а један из канцеларија Косача.¹²² Наведени модел се појавио у повељи Радосава Павловића из 1427, а одатле је преузимањем обрасца прешао у потоње документе из 1432, 1435. и 1442. године.¹²³

Наведеним изразима могле су претходити (или са њима бити испреплетане) короборација и конскрипција, па су се за датум везивали и неки изрази ближи овим формулама (нпр. и сѣн сѣ писа и записа за већѣ чинѣоѣ [тог-и-тог дана]; писахъ по заповѣди [тог-и-тог дана]). Понекада су хронолошки и локацијски део датума били подељени на два дела тако да обгрљују короборацију и/или белешку о записивању.¹²⁴ Осим у једном случају (признаница браће Херцеговића), све су то документи произашли из канцеларија Котроманића и Павловића.¹²⁵

Протоколски датуми у словенским исправама нису нужно имали и пратећи есхатоколски датум који би садржао информацију о месту записивања. Тај податак је готово по правилу изостајао, јер се подразумевао или је био откривен кроз експозицију и диспозицију (готово увек се ра-

¹²¹ *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár* 106920; МРГИЋ-РАДОЛЧИЋ 2005: 100–102; 2005а: 115–116; МРГИЋ 2008а: 52–53. Сасвим је атипичан и јединствен израз *снѣ работѣ внише речѣни властѣе поклинсарѣе свршише ѣ дѣрѣвникѣ* у једној повељи Радосава Павловића (СТОЈАНОВИЋ 1929: 568).

¹²² СТОЈАНОВИЋ 1929: 627; СТОЈАНОВИЋ 1934: 41; ПОПОВИЋ 2011: 138–141; ДРАГИЧЕВИЋ 2016: 44–55.

¹²³ Станојевић је сматрао да се можда ради о подели на писање (писа сѣ) и финализацију правног чина (сврши сѣ), али је вероватно у питању само један типски израз. Видети: СТАНОЈЕВИЋ 1934: 35–37.

¹²⁴ ЈЕЛЕНИЋ 1915: 281–282; СТОЈАНОВИЋ 1929: 561, 591, 641; 1934: 186; РУДИЋ 2005: 176–177; 2006: 160–161; СМЉАНИЋ 2008а: 101–102; ДРАГИЧЕВИЋ 2019: 69–73. У латинским исправама се то дешавало нешто ређе (*Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény* 258219 – оригинал данас у Архиву Босне и Херцеговине; *Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa de foris* 8, fol. 33’–37’; ЛЈУБИЋ 1874: 280–282; СМЉИЊКЛАС i др. 1981: 398; ТОШИЋ 1992: 10–22; ВРКОВИЋ 2008: 26–27), у документима Котроманића (три случаја) и Хрватинића (један случај). Ту је и пример уметања конскрипције између уводног датумског израза и темпоралне датације (СМЉИЊКЛАС 1912: 495 – *Datum per manum magistri Viti nostri fidelis cancellarii, 7. die octubris, 1339*).

¹²⁵ СТОЈАНОВИЋ 1934: 186.

дило о Дубровнику). Комбинација хронолошког протоколског и локацијског есхатоколског датума среће се само у словенској верзији стонске повеље Стјепана II, састављеној по узору на латинску.¹²⁶ Са друге стране, сама форма темпоралне датације када се она налазила на почетку документа није се много разликовала од латинске. Опет се, уместо уводног израза, одмах износила ера или само година (нпр. *отъ пороениѣ Божиѣ лѣтъ...*; *Въ лѣто .ѿтѣиѣ.;* *въ лнто рожаства Христова тисѣѣх и .ѿ. и деветъ десетъ и .ѣ. лнто;* на *.ѿѣѣѣ. лѣтъ госпоѣниѣх* итд.).

4. ПРИСУСТВО/ОДСУСТВО ДАТАЦИЈЕ У БОСАНСКИМ ИСПРАВАМА

Иако се јавља већ у првој сачуваној босанској исправи неспорне аутентичности (Кулиновој), датум дуго није сматран нужним елементом формулара, пошто многа старија словенска акта ову формулу немају. У латинским је она, са друге стране, готово увек присутна.¹²⁷ Током друге половине XIV века датација се устаљује у скоро свим врстама документата, након чега изостаје, и то не сасвим доследно, само у неким типовима писама и дипломатским дописима. Поред јединица у којима недостаје читава формула датума, ту су и оне у којима је она непотпуна – без дана, месеца, године или локацијске одреднице. Могао је изостати само један од поменутих елемената, али и више њих истовремено. Овај феномен се јавља местимично и не показује било какве знакове правилности, па се намеће закључак да се није радило о типском обрасцу, већ о повременијој писарској арбитрарности у састављању наведене формуле.

Неке законитости се ипак могу уочити. Од 91 документа без икакве датумске формуле, чак 80 јединица (87,91%) чине писма, а преостало су повеље (10 јединица тј. 10,99%) и један тестамент (који је датован посредно, путем нотарског увода). Од наведених повеља две су из XIII, две из XIV, а преосталих 6 из XV века. Четири припадају даровно-веровном типу, три признаничном, две уговорном, а једна је сведочанство. Део њих је сачуван у копијама, па је питање да ли датумска формула једноставно изостала због пропуста преписивача. Међу писмима (19 из XIV, а 61 из XV века), датум недостаје у свим дипломатским дописима који су махом били предавани у полувзвичној форми и излагани уживо, као и у највећем броју веровних писама (пуномоћја) и информативних писама нижег племства. Међутим, и други типови писама (потраживања, екс-

¹²⁶ Јечменица 2010а: 36–38.

¹²⁷ Изузетак представља управо двојезична повеља бана Кулина у којој се две формуле (конскрипција и датум) јављају само у словенској верзији текста, док у латинској недостају (Мошин и др. 2011: 51–52).

педиторије, обавештења) каткад нису били датовани. Штавише, пре 1360-их година, ниједно сачувано словенско писмо настало у Босни није имало никакву датацију. На писма, такође, отпада највећи проценат докумената којима је недостајао неки елемент датума (дан, месец, година, локација или више ових елемената истовремено).¹²⁸ Разлог томе не треба тражити само у преузимању разних образаца, већ и у чињеници да је овај основни формални тип докумената имао текући значај, а не дуготрајну вредност попут повеља или тестамената. На писмима је записивање дана и месеца, без године, последица схватања да се година подразумева. Наиме, очекивано је било да ће писмо бити уручено релативно брзо након састављања, након чега његов датум губи значај. Треба ипак истаћи да преко 41% укупног броја писама садржи бар неку формулу датума.

Белешке су увек имале датацију, најчешће нотарског (тј. протоколског типа). Оне су биле везане пре свега за финансијске и вредносне трансакције и припадале су признаничном наменском типу докумената. Осим у случају неколико експедиторија (углавном у форми писама), исправе признаничног типа увек су имале формулу датума. Словенски тестаменти такође су датовани, садржавајући потпуне податке. Када су, пак, повеље, као најбројнија врста докумената, у питању – највећи број њих имао је барем некакву датацију. Од друге половине XIV века, датумска формула у њима готово увек је потпуна (садржећи експлицитне податке о пуном хронолошком датуму и локацији записивања). У ранијем периоду, пак, датум је могао изостати, бити дефинисан само локацијом или само деловима темпоралног датума (најчешће само годином).¹²⁹ Место се понекад подразумевало из централних формула тј. текста исправе, али се некада ни из контекста није могло наслутити. Такви, половични датуми, углавном су се сретали у даровно-веровним повељама издаваним домаћој властели. Нпр. Стјепан II повеље Влатку Вукославићу издаје на Мојштри и на Милима (Н снѣ се чини на Моштри = *Et hoc factum est in Moysthryr*, на Милѣх = *in Meleh*)¹³⁰, у исправи Вукцу Хрватинићу додаје и празник, али не и годину (Ѫ Ривичихъ, на Каталиннинъ данъ, на светницѪ госпоѪ банн)¹³¹, у

¹²⁸ Датација месецом и даном, без године, сматра се српским обичајем. Видети: СТАНОЈЕВИЋ 1928: 46–55; СТАНОЈЕВИЋ 1933а: 177. Примери за овакву праксу су: ЈЕЧМЕНИЦА 2008а: 55–56; ФОСТИКОВ, ИСАИЛОВИЋ 2013: 93–95; РУДИЋ 2014: 66, итд. Прави византијски менологем (месец и индикт) не среће се у босанским датацијама.

¹²⁹ МИХАЉЧИЋ, ЂИРКОВИЋ 1999: 139 (Ђуро Тошић).

¹³⁰ *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár* 106920; THAL-LÓCZY 1914: 9–10; МРГИЋ 2008: 12–13; МРГИЋ 2008а: 52–53.

¹³¹ ЈЕЧМЕНИЦА 2009: 13–14.

повељи Гргуру Стјепанићу не даје никакав датум¹³², док у документу за Вука и Павла Вукославића наводи једино годину записивања (от снна божнѣ ронства .ѣ. лнтѣ н .т. н .п. н .л. лнто).¹³³ Овакви примери „елиптичног датума” учестали су у повељама издатим до 1365. године, а након тога се јављају веома ретко.¹³⁴

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Босне и Херцеговине
Državni arhiv u Dubrovniku, Diversa de foris
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár

ИЗВОРИ

- ДИНИЋ 1958: Михаило Динић. Неколико ћириличких споменика из Дубровника. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 24/1–2, 94–110.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2010: Павле Драгичевић. Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини. *Грађа о прошлости Босне* 3, 69–80.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2012: Павле Драгичевић. Први, други и трећи лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама. *Грађа о прошлости Босне* 5, 63–80.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2013: Павле Драгичевић. Четврти, пети и шести лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама. *Грађа о прошлости Босне* 6, 45–63.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2014: Павле Драгичевић. Седми, осми и девети лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама. *Грађа о прошлости Босне* 7, 35–50.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2016: Павле Драгичевић. Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о продаји његовог дијела Конавала. *Грађа о прошлости Босне* 9, 37–63.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2016а: Павле Драгичевић. Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о примитку новца за продати дио Конавала. *Грађа о прошлости Босне* 9, 65–71.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2019: Павле Драгичевић. Повеља краља Стефана Томаша Дубровчанима којом потврђује повеље својих претходника. *Грађа о прошлости Босне* 12, 63–79.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2019а: Павле Драгичевић. Седам признаница Стјепана Вукчића Косаче Дубровчанима о примитку новца од камата и конавоског дохотка. *Грађа о прошлости Босне* 12, 95–125.
- ИВАНОВИЋ 2012: Милош Ивановић. Повеља херцега Стефана Вукчића Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне* 5, 81–90.
- ИСАИЛОВИЋ 2007: Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године. *Сјари српски архив* 6, 123–138.
- ИСАИЛОВИЋ 2007а: Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године. *Сјари српски архив* 6, 139–149.
- ИСАИЛОВИЋ 2008: Невен Исаиловић. Акредитивно писмо краља Стефана Томаша за посланика Николу Тесту. *Сјари српски архив* 7, 175–186.

¹³² МРГИЋ-РАДОЛЧИЋ 2004: 20–21.

¹³³ МРГИЋ-РАДОЛЧИЋ 2002: 80–81.

¹³⁴ СТАНОЈЕВИЋ 1928: 36–45.

- ИСАИЛОВИЋ 2010: Невен Исаиловић. Повeља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватињу Стјепанићу. *Грађа о њрошлосћи Босне* 3, 11–27.
- ИСАИЛОВИЋ 2010а: Невен Исаиловић. Повeља краља Стефана Остоје Сплићанима. *Сћа-ри срјски архив* 9, 167–186.
- ИСАИЛОВИЋ 2011: Невен Исаиловић. *Две ћирилске исјраве Ивана VI (Анжа) Франкојана Омишанима*. Мешовита грађа 32, 101–124.
- ИСАИЛОВИЋ 2011а: Невен Исаиловић. Повeља краља Твртка I Котроманића Шибенику. *Грађа о њрошлосћи Босне* 4, 31–47.
- ИСАИЛОВИЋ 2011б: Невен Исаиловић. Повeља херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића жени Јелени. *Сћа-ри срјски архив* 10, 165–180.
- ИСАИЛОВИЋ 2012: Невен Исаиловић. Повeља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића. *Грађа о њрошлосћи Босне* 5, 9–25.
- ИСАИЛОВИЋ 2017: Невен Исаиловић. Повeља кнеза Вукослава Хрватинића којом даје слободу сину Јурја Хранићевог и Марице. *Грађа о њрошлосћи Босне* 10, 69–89.
- ИСАИЛОВИЋ 2019: Невен Исаиловић. Повeља бана Стјепана II Котроманића кнезу Ивану Нелипчићу. *Грађа о њрошлосћи Босне* 12, 9–39.
- ИСАИЛОВИЋ, ФОСТИКОВ 2009: Невен Исаиловић, Александра Фостиков. Писмо краља Стефана Дабише Дубровчанима о овлашћењу Драгоју Гучетићу у вези са дугом Новака Маћедола. *Грађа о њрошлосћи Босне* 2, 91–98.
- ИСАИЛОВИЋ, ФОСТИКОВ 2013: Невен Исаиловић, Александра Фостиков. Признаница херцега Петра Балше Косаче и његових посланика о пријему Конавоског дохотка од Дубровчана. *Грађа о њрошлосћи Босне* 6, 131–147.
- ИСАИЛОВИЋ, ФОСТИКОВ 2015: Невен Исаиловић, Александра Фостиков. Уговор краља Стефана Томаша и кнеза Николе Трогиранина о заједничкој трговини. *Грађа о њрошлосћи Босне* 8, 73–94.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2008: Дејан Јечменица. Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском дохотку. *Грађа о њрошлосћи Босне* 1, 37–52.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2008а: Дејан Јечменица. Пет писама краља Твртка I Дубровчанима о Светодмитарском дохотку и могоришу. *Грађа о њрошлосћи Босне* 1, 53–74.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2009: Дејан Јечменица. Повeља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукцу Хрватинићу. *Грађа о њрошлосћи Босне* 2, 11–23.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2010: Дејан Јечменица. Повeља и писмо бана Твртка Општини дубровачкој о разрешењу рачуна Климе Држића и Бисте Бунића. *Грађа о њрошлосћи Босне* 3, 47–61.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2010а: Дејан Јечменица. Стонска повeља бана Стефана II Котроманића. *Грађа о њрошлосћи Босне* 3, 29–46.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2011: Дејан Јечменица. Повeља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу. *Грађа о њрошлосћи Босне* 4, 9–19.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2011а: Дејан Јечменица. Повeља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу. *Грађа о њрошлосћи Босне* 4, 21–29.
- ЈЕЧМЕНИЦА 2015: Дејан Јечменица. Повeља краља Стефана Твртка I Дубровнику. *Сћа-ри срјски архив* 14, 115–142.
- КРСТИЋ 2014: Александар Крстић. Повeља краља Стефана Томаша ердељском војводи Јовану Хуњадију. *Грађа о њрошлосћи Босне* 7, 73–84.
- КРСТИЋ 2015: Александар Крстић. Повeља краља Стефана Томаша којом се обавезује на верност Угарској против Турака. *Грађа о њрошлосћи Босне* 8, 95–106.

- МИХАЉЧИЋ 2002: Раде Михаљчић. Повeља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу. *Сѣтари срѣски архив* 1, 117–129.
- МИХАЉЧИЋ 2008: Раде Михаљчић. Повeља Стефана Остоје Дубровчанима. *Грађа о њрошлосѣи Босне* 1, 123–135.
- МИХАЉЧИЋ 2008а: Раде Михаљчић, Повeља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику, *Сѣтари срѣски архив* 7, 163–173.
- МИХАЉЧИЋ 2010: Раде Михаљчић. Повeља краља Остоје којом поново потврђује повластике Дубровчанима. *Грађа о њрошлосѣи Босне* 3, 125–135.
- МИШИЋ 2007: Синиша Мишић. Повeља војводе Радича Санковића Дубровнику. *Сѣтари срѣски архив* 6, 183–199.
- МИШИЋ 2008: Синиша Мишић. Повeља Бељака и Радича Санковића Дубровнику. *Сѣтари срѣски архив* 7, 113–127.
- МОШИН и др. 2011: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик. *Зборник средњовековних ћириличких њовeља и њисама Србије, Босне и Дубровника*. Књига 1 (1186–1321). Београд: Историјски институт.
- МРГИЋ 2008: Јелена Мргић. Повeља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању. *Грађа о њрошлосѣи Босне* 1, 11–22.
- МРГИЋ 2008а: Јелена Мргић. Повeља бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје своју „вјеру господску”. *Сѣтари срѣски архив* 7, 51–58.
- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2002: Јелена Мргић-Радојчић. Повeља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу. *Сѣтари срѣски архив* 1, 79–92.
- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2003: Јелена Мргић-Радојчић. Повeља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу. *Сѣтари срѣски архив* 2, 167–184.
- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2004: Јелена Мргић-Радојчић. Повeља Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу. *Сѣтари срѣски архив* 3, 19–33.
- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2005: Јелена Мргић-Радојчић. Повeља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу. *Сѣтари срѣски архив* 4, 99–114.
- МРГИЋ-РАДОЈЧИЋ 2005а: Јелена Мргић-Радојчић. Повeља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску” кнезу Влатку Вукославићу. *Сѣтари срѣски архив* 4, 115–118.
- НОВАКОВИЋ 1868: Стојан Новаковић. Повeља краља босанскога Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши године 1400, 8. декембра, *Гласник Срѣској ученој друшѣва* 23, 48–53.
- ПОПОВИЋ 2006: Раде Поповић. Повeља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина. *Сѣтари срѣски архив* 5, 149–156.
- ПОПОВИЋ 2007: Раде Поповић. Повeља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника. *Сѣтари срѣски архив* 6, 35–54.
- ПОПОВИЋ 2008: Раде Поповић. Повeља бана Твртка Котроманића којом потврђује повластице својих претходника Дубровчанима. *Сѣтари срѣски архив* 7, 91–98.
- ПОПОВИЋ 2011: Раде Поповић. Повeља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима. *Грађа о њрошлосѣи Босне* 4, 137–149.
- ПОПОВИЋ 2011а: Раде Поповић. Повeља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала. *Грађа о њрошлосѣи Босне* 4, 97–109.
- ПОРЧИЋ 2009: Небојша Порчић. Писмо бана Степана II Котроманића о разрешењу рачуна браће Држића. *Грађа о њрошлосѣи Босне* 2, 25–34.
- ПОРЧИЋ, ИСАИЛОВИЋ 2019: Небојша Порчић, Невен Исаиловић. *Документи њладара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*. Београд: Архив Србије.

- РАВИЋ 2012: Ивана Равић. Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клеша. *Грађа о прошлости Босне* 5, 39–48.
- РУДИЋ 2003: Срђан Рудић. Повелџа бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу. *Сџари српски архив* 2, 69–83.
- РУДИЋ 2004: Срђан Рудић. Повелџа краља Стефана Томаша синовима Иванца Јурченића. *Сџари српски архив* 3, 141–150.
- РУДИЋ 2005: Срђан Рудић. Повелџа краља Стефана Дабише кћерци Стани. *Сџари српски архив* 4, 173–192.
- РУДИЋ 2006: Срђан Рудић. Повелџа краља Стефана Дабише браћи Семковић. *Сџари српски архив* 5, 157–171.
- РУДИЋ 2007: Срђан Рудић. Повелџа краља Стефана Дабише Дубровнику. *Сџари српски архив* 6, 167–182.
- РУДИЋ 2008: Срђан Рудић. Повелџа краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци. *Сџари српски архив* 7, 187–194.
- РУДИЋ 2009: Срђан Рудић. Повелџа краља Стефана Томашевића Дубровнику. *Грађа о прошлости Босне* 2, 153–168.
- РУДИЋ 2010: Срђан Рудић. Три потврде кнеза Влатка Поповића о примању дохотка од заоставштине кнеза Браила Тезаловића у Дубровнику. *Грађа о прошлости Босне* 3, 153–162.
- РУДИЋ 2014: Срђан Рудић. Пирилични документи породице Боровинића. *Грађа о прошлости Босне* 7, 59–72.
- РУДИЋ 2016: Срђан Рудић. Повелџа војводе Петра и кнеза Николе [Павловића] Дубровнику из 1454. године. *Грађа о прошлости Босне* 9, 101–117.
- РУДИЋ 2017: Срђан Рудић. Потврда Ђурђа Радашиновића и Влатка, сина Радича Озрисића, да су примили добит од оставе кнеза Браила Тезаловића. *Грађа о прошлости Босне* 10, 165–170.
- СМИЉАНИЋ 2008: Аранђел Смиљанић. Повелџа војводе Радича Санковића Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне* 1, 75–86.
- СМИЉАНИЋ 2008а: Аранђел Смиљанић. Повелџа кнеза Павла Раденовића Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне* 1, 99–110.
- СМИЉАНИЋ 2011: Аранђел Смиљанић. Повелџа војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посјеле браћи Ђурђевићима. *Грађа о прошлости Босне* 4, 117–135.
- СТОЈАНОВИЋ 1929: Љубомир Стојановић. *Сџаре српске њовеље и њисма*. I/1. Београд–Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- СТОЈАНОВИЋ 1934: Љубомир Стојановић. *Сџаре српске њовеље и њисма*. I/2. Београд–Сремски Карловци: Српска краљевска академија.
- ТОШИЋ 1992: Ђуро Тошић. Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише. *Историјски часопис* 39, 5–24.
- ТОШИЋ 1994: Ђуро Тошић. Двије босанске повеље из XV вијека. *Историјски часопис* 40–41, 19–42.
- ФОСТИКОВ 2005: Александра Фостиков. Акт босанске краљице Јелене Грубе о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића. *Сџари српски архив* 4, 201–207.
- ФОСТИКОВ 2006: Александра Фостиков. Повелџа краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом. *Сџари српски архив* 5, 173–186.
- ФОСТИКОВ 2006а: Александра Фостиков. Четири писма краљице Јелене Дубровачкој општини о босанским дохоцима. *Сџари српски архив* 5, 187–206.

- ФОСТИКОВ 2008: Александра Фостиков. Два документа босанског краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића. *Стари српски архив* 7, 141–155.
- ФОСТИКОВ 2008а: Александра Фостиков. Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику о дугу краља Твртка II. *Грађа о прошлости Босне* 1, 147–158.
- ФОСТИКОВ 2012: Александра Фостиков. Дубровачко писмо великом војводи Сандаљу о исплати могориша. *Грађа о прошлости Босне* 5, 55–61.
- ФОСТИКОВ 2012а: Александра Фостиков. Потврда великог војводе Сандаља о наплати дријевске царине. *Грађа о прошлости Босне* 5, 91–97.
- ФОСТИКОВ, ИСАИЛОВИЋ 2009: Александра Фостиков, Невен Исаиловић. Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу вези са дугом Новака Маћедола. *Грађа о прошлости Босне* 2, 71–89.
- ФОСТИКОВ, ИСАИЛОВИЋ 2013: Александра Фостиков, Невен Исаиловић. Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима. *Грађа о прошлости Босне* 6, 89–102.

*

- АЊЋИЋ 1989: Mladen Ančić. Pet dokumenata za povijest istočnojadranskog zaleđa na početku XV. Stoljeća. *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 29, 159–168.
- АЊЋИЋ 2014: Mladen Ančić. Registar Splitskog kaptola. *Fontes – izvori za hrvatsku istoriju* 20, 27–230.
- БРКОВИЋ 1998: Milko Brković. U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 40, 97–142.
- БРКОВИЋ 2008: Milko Brković. Isprave bosansko-humskih srednjovjekovnih vladara Šibeniku. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 50, 15–46.
- ЋРЕМОШНИК 1955: Gregor Čremošnik. Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije. *Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine* 3/2, 5–56.
- ФЕЈЕР 1841: Georgius Fejer. *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Civilis*. X–4. Budae: Typographia Regiae Universitatis Ungaricae.
- ФЕРМЕНДЖИН 1892: Euzebije Fermendžin. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ЈЕЛЕНИЋ 1915: Julijan Jelenić. *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 27, 1–36, 269–312.
- КАРБИЋ и др. 2012: Damir Karbić, Maja Katušić, Ivan Majnarić. Registar Trottis-Prandino. *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 18, 11–153.
- КЕРЦСЕЛИХ 1763: Balthasar Adam Kercselich. *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*. Zagrabiae: Antonius Jandera.
- КУКУЉЕВИЋ САКЦИНСКИ 1852: Ivan Kukuljević Sakcinski. Spomenici bosanski i crnogorski. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 2, 35–48.
- ЛУЦИО 1673: Giovanni Lucio. *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*. Venetia: Stefano Curti.
- ЉУБИЋ 1874: Sime Ljubić. Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike. 4. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ЉУБИЋ 1890: Sime Ljubić. Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike. 9. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ЉУБИЋ 1891: Sime Ljubić. Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike. 10. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

- МАТОШЕВИЋ 2005: Alen Matošević. Srednjovjekovne latinske povelje, *Gradovrh – časopis za književno-jezična, društvena i prirodnoznanstvena pitanja* 2, 193–221.
- NAGY, NYÁRY, 1877: Iván Nagy, Albert Nyáry. *Magyar diplomaczziai emlékek Mátyás király korából (1458–1490)*. II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- РАЧКИ 1867: Franjo Rački. Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina. *Rad JAZU* 1, 124–163.
- СМИЧКЛАС 1910: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 8. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- СМИЧКЛАС 1912: Tadija Smičiklas. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 10. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- СМИЧКЛАС i др. 1981: Tadija Smičiklas, Stjepan Gunjača, Jakov Stipišić. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 17. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- СМИЧКЛАС i др. 1990: Tadija Smičiklas, Duje Rendić Miočević, Miljen Šamšalović i др. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. 18. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ŠURMIN 1898: Đuro Šurmin. *Hrvatski spomenici*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АТАНАСОВСКИ 1979: Вељан Атанасовски. *Паг Херцеговине*. Београд: Народна књига и Историјски институт Београд.
- ДИНИЋ 1940: Михаило Динић. Земље херцега Светога Саве. *Глас Српске краљевске академије* 182, 149–257.
- ИСАИЛОВИЋ 2011в: Невен Исаиловић. Неколико нових података о фамилијарима Хрватинића у жупама Земуник и Глаж. *Историјски часопис* 60, 153–177.
- ИСАИЛОВИЋ 2014: Невен Исаиловић. *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду. (докторска дисертација у рукопису, доступна на линку: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:9326/bdef:content/get>).
- ИСАИЛОВИЋ 2015: Невен Исаиловић. Дипломатичке особености владарских и великашких исправа уочи и након пада средњовековне босанске државе, *Паг Босанској краљевства 1463. године*. Главни уредници Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић и Павле Драгичевић, уредник Невен Исаиловић. Београд – Сарајево – Бања Лука: Историјски институт – Филозофски факултет у Сарајеву – Филозофски факултет у Бањој Луци, 29–86.
- МИХАЉЧИЋ, ЂИРКОВИЋ 1999: *Лексикон српској средњеј века*. Уредници Раде Михаљчић, Сима Ђирковић. Београд: Knowledge.
- ПОРЧИЋ 2012: Небојша Порчић. *Дипломаички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду. (докторска дисертација у рукопису, доступна на линку: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:6351/bdef:Content/download>)
- СОЛОВЈЕВ 1949: Александар Соловјев. Властеоске повеле босанских владара. *Историјско-правни зборник* 1, 79–105.
- СТАНОЈЕВИЋ 1928: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 17. Датирање. *Глас Српске краљевске академије* 132, 29–57.
- СТАНОЈЕВИЋ 1933: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 18. Канцеларије. *Глас Српске краљевске академије* 156, 41–59.

СТАНОЈЕВИЋ 1933а: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља. *Глас Српске Краљевске академије* 157, 155–219.

СТАНОЈЕВИЋ 1934: Станоје Станојевић. Студије о српској дипломатици: 23. Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља. *Глас Српске Краљевске академије* 161, 27–53.

*

АЊЧИЋ 1985: Младен Ањчић. *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387.–1394.* Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (magistarski rad u rukopisu).

АНДРИЋ 2004: Станко Андрић. Мјесто свадбе бана Твртка I и франјевачки самостан „Свети Плија”. *Scrinia Slavonica* 4, 107–116.

АНЂЕЛИЋ 1982: Павео Анђелић. *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne.* Sarajevo: Svjetlost.

БРКОВИЋ 1998а: Милко Бркović. *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža.* Zadar – Mostar: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru – Zajednica izdanja Ranjeni labud.

КУРТОВИЋ 2009: Есад Куртович. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača.* Sarajevo: Institut za istoriju.

ЛОВРЕНОВИЋ 2012: Дубравко Ловреновић. *Bosanska kvadratura kruga.* Sarajevo: Dobra knjiga; Zagreb: Synopsis.

СТИПИШИЋ 1972: Јакoв Стипишић. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi.* Zagreb: Školska knjiga.

ТХАЛЛОЏИ 1914: Ludwig von Thallóczy. *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter.* München und Leipzig: Duncker und Humblot.

Neven Isailović

DATING IN MEDIEVAL BOSNIAN DOCUMENTS

Summary

The paper analyzes the diplomatic formula of dating (*datum*) in medieval documents issued by Bosnian authors (rulers, magnates and lower nobility) in the period from the end of the 12th to the beginning of the 16th century. It is established that roughly 79% of all extant documents were dated. In temporal dating, the Christian era was predominantly used (with rare exceptions), the calendar year usually began on 1 January, and much more rarely on 25 December (i.e. seven days earlier, due to the influence from Dubrovnik), the months had Roman names (sometimes deformed to a Slavic variant), the chronological date was usually formed simply – by naming the day, month and year, and less often by a religious holiday. *Indiction* was used rarely and was usually introduced through a foreign formulary or concept. When it comes to dating locations, the place of issuance of the document was missing more often than the chronological date. The places of publication of documents mostly included fortified towns, market places under the forts and cities of addressees, but some of the charters and letters were written in villages, during war campaigns or in a military encampment. Frequency of individual dating locations proved to be an important indicator of relevance of a place to a dynasty or a family. Some courtly places were denoted by additional epithets (e.g. illustrious city, our court etc.). In Bosnian documents the date was mostly a formula of the *eschatocol* (the final section of the document) and much more rarely *protocol* (the initial

section). It was sometimes linked with other formulae that make up a diplomatic pattern (such as corroboration, completion or signature). It is also established that virtually all charters, notes and wills were dated, while the date was missing in almost 60% of letters. In earlier periods the dates were absent or partially present, while from the mid-14th century most of the documents (excluding certain types of letters) had a complete date, including both chronological and topical information.

Keywords: Bosnia (medieval), Middle Ages, charters, letters, diplomatics, date, dating, time measurement, chanceries.

Историјски институт
Београд
neven.isailovic@iib.ac.rs

СРПСКЕ ПОВЕЉЕ
СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ И ХУМА

(ИСТОРИЈСКИ, ТЕОЛОШКИ, КЊИЖЕВНИ И ЈЕЗИЧКИ АСПЕКТИ)

УРЕДНИШТВО

Проф. др Зорица Никитовић
Др Невен Исаиловић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Академик Бранко Летић, АНУРС
Проф. др Јелица Стојановић
Др Срђан Рудић
Проф. др Владислав Топаловић

Штампање овог научног зборника финансијски је подржало
Министарство за научно-технолошки развој, високо образовање
и информационо друштво Републике Српске.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF PHILOLOGY

СРПСКЕ ПОВЕЉЕ
СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ И ХУМА
(ИСТОРИЈСКИ, ТЕОЛОШКИ, КЊИЖЕВНИ И ЈЕЗИЧКИ АСПЕКТИ)

БАЊА ЛУКА
2022